

Ágh Attila:

KÖZMŰVELŐDÉS ÉS JÖVŐKÉP

Az elmúlt két évtizedben többször is radikálisan megváltozott a közművelődés helye és szerepe a közgondolkodásban és a társadalomtudományokban, mégpedig attól függően, hogy milyen volt az adott időszakban a domináns jövőkép, amely egységes gondolati és cselekvési mezőbe rendezte a művelődés mozzanatait. Ezért állítjuk rövid, tézisszerű áttekintésünk középpontjába a jövőkép rendező elvét, amelyre orientálódva az egyes fejlődési szakaszokban kialakul a tudományos-technikai fejlődés és a művelődés összefüggésrendszerének megítélése.

A paradigmák tánca

A hatvanas években, a boldog békeidőkben még lehetett a művelődés komplex társadalmi problematikáját a kultúraelmélet keretei között tárgyalni, illetve maga a kultúraelméleti megközelítés avagy paradigma éppenséggel egy optimista, dinamikus jövőképen alapult, s egyben annak egyik kifejtéséül és ideológiájául szolgált. A művelődési problematika kultúraelméleti paradigmája azon a feltévesen alapult, hogy a tudományos-technikai fejlődés kihívása nyomán

1. a művelődés terjedése szempontjából a társadalom homogén közeg, azaz az egyes alrendszerei felkészültek befogadására és az azzal járó transzformációra, csupán természetes tehetetlenségi erejük lassíthatja a folyamatot;

2. a művelődés osztársadalmi terjedése értelmében vett kulturforradalom, mint a mindennapiság forradalma egyben adekvátan kifejezi az új termelési mód ökonómiáját, azaz pozitív visszacsatolások bővülő spirálja köti össze az emberi beruházás=művelődés folyamatait az objektív termelőerők fejlődésével, vagyis a változások döntő láncszeme a szubjektív termelőerő, maga a termelő ember forradalma.

Ez az optimista, kultúraelméleti paradigma a hetvenes évek közepére a tudományos-technikai forradalom (TTF) elméletévé és - hangsúlyozzuk a megkülönböztetést - ideológiájává érett.^{1/} A TTF elmélete azonban csak történelmi igazságként igazolódott, vagyis olyan összefüggésrendszerként, amelynek társadalmi realitást csak meghatározott történelmi szituáció (több fontos feltétel együttes megléte a társadalmi rendszerben) adhat. A TTF ideológiája pedig kifejezetten károsnak bizonyult, mert mindjobban elfedte azt a realitást, hogy a szubjektív termelőerő termelésében változatlanul az extenzív iparosítás körülményei domináltak. A "földhözragadt" körülmények között nemcsak a TTF rakétája nem gyulladt be, hanem még az intenzív fejlesztés repülőgépének szárnyalása sem kezdődött el, megmaradt a "maradékeln", azaz a költségvetésből a kultúrára szánt maradék összegekből való kelet-európai vonat-utazás, a szokott megkésettiséggel.

A művelődésnek - oktatásnak, iskolázásnak - nálunk tehát mindenekelőtt "ökonómiája" volt, s ez tette ideológiává és optimista paradigmává. Felesleges utalnunk arra, hogy szűk szaktudományi értelemben ez a diszciplína ma is létezik és fejlődik, de a hetvenes évek optimizmusának elmúlásával a kijózanodás folyamata mindjobban leszakította a kultúraelméletről. A kijózanodás első lépcsőjeként a (köz)-művelődésnek "szociológiája" lett, vagyis felfedeztük,

hogy a társadalom rétegződik kulturális szempontból is, sőt éppenséggel így (a munkaerő össztársadalmi újratermelése) rétegződik igazán P. Bourdieu felfedezése, a réteggkulturák makacs újratermelődésére való rádőbbenés per-se időben már egybeesett az optimista kultúraelméleti paradigma jelentkezésével, márcsak azért is, mert mindkettő importból volt, mégis, társadalmi-társadalomtudományi paradigmaként inkább váltották egymást, mintsem kiegészítették és átfedték volna egymást. A szociológiai paradigma ugyanis (jelentkezése nagymértékben egybeesett a magyar társadalom ún. többdimenziós modelljének kidolgozásával, amely gátolja az egysíkú "két osztály és egy réteg" modellt) már legalább is félig pesszimista, tagadja a kultúraelméleti megközelítés optimizmusát a "homogén" társadalomról, de még mindig egy félig optimista elmélet is, amely a társadalmi újratermelési mechanizmus lényeges-radikális átalakításával és a társadalmi szerkezetváltással (új munkásosztály) elképzelhetővé teszi, hogy a (közel)-jövőben a kultúraelméleti paradigma mégiscsak életbe lép a szubjektív termelőerők forradalmával.^{2/}

Hasonlóképpen fél-optimista és fél-pesszimista a kultúraelmélet histórikuma, történeti paradigmája. Ez is megőrizhetőnek tartja még a kultúraelméleti megközelítést, de annak másik előfeltevését, az adott történelmi szituáció meglétét kérdőjelezi meg, s formációelméleti-történetfilozófiai keretekbe helyezi azt. Magyarán a kérdés történelmi megközelítésben úgy vetődik fel, hogy milyen történelmi szituációkban készül a társadalom kultúrforradalomra, illetve milyen szituációkban válik a társadalom vezető - s egyben kompenzáló - ideológiájává a kultúra fogalma. (Kant és Schiller szűk, emelkedett, "szent" kultúra fogalma kézenfekvő példa a német megtorpanásra és a kultúrforradalom jelszavának kompenzativ jellegére.) A közművelődésnek ez a "histórikuma", sőt "historiográfiája" mindjobban

egybeesett a centrum-periféria, Nyugat és Kelet viszonya Európában kérdésselvetésével, majd az európai fejlődés "három" régiójának kérdésével, a magyar fejlődés közép-európai szituálásával, amely globális modellek felé is továbbvezet, de a magyar fejlődésbe való bezárkózás veszélyét is magában hordja saját történelmi útunk egyediségének köldöknézó szemléletével.^{3/}

Újból felesleges emlegetni, hogy a művelődésnek ez a szociológiája és historikuma változatlanul szerves és egyre hangsúlyosabb része a magyar társadalomtudományoknak, de "történelmi szerepén" a paradigmák váltásában már túl van. Fájó felismerésekből objektív diszciplinákká léptek vissza, hiszen a nyolcvanas évtized elejétől, s mindinkább a közepétől a művelődés "politológiája" tölti be a vezető paradigma szerepét. A kérdésselvetés manapság nagyon is "weberi": Miért van az, hogy a társadalom szociális-politikai intézményrendszere annyira ellenáll a változásoknak, jelesen a művelődés ösztársadalmi rendszere reformjának, miért innováció-ellenes és miért nem innováció-konform (vagy innováció-barát) a mai magyar társadalom?

Társadalmi távlatvesztés és művelődés

A kultúraelméleti, a szociológiai és a historikus paradigmának jövőképe volt, a politikaelméleti paradigmának a művelődés megközelítésében inkább jelenképe van. Sokkal makacsabbul, egyre csak arra kérdez rá, hogy

- miért nem megy át a jelen a jövőbe,
- miért nem válaszolunk a tudományos-technikai fejlődés kihívására,
- miért halasztódik az átfogó, komplex társadalmi reform, s annak magja, a politikai modernizáció.

A jövőkép jelenképpé redukálásának, mint távlatvesztésnek nyilvánvaló, kézzelfogható oka van: a fejlődés megtorpanása a hetvenes évek végén, s még súlyosabban a nyolcvanas évek közepén és a velejáró távlatvesztés, azaz a jövő mint minőségileg új, fejlettebb társadalmi állapot időlegesen eltűnése a társadalmi horizontról.

A jelen megértésének igénye most is a múltba vezetett vissza. Nem példát említek, hanem a távlatvesztésnek a központi mozzanatát, az innovatív-kreatív, értelmiségi és bonyolult munka fokozatos leértékelődését, anyagi és erkölcsi elismerésének radikális csökkenését, amelyet tucatnyi feldolgozás részletesen tárgyal. Ha ennek okaira választ akarunk adni, nem a bérezés problémáival kell foglalkoznunk, hanem az egész szocialista modernizációs folyamat jellegével. Berend I. Iván és Kulcsár Kálmán nyomán ezt a kérdéskört úgy próbáltam tárgyalni, mint a szocialista modernizáció belső ellentmondásainak kérdését, vagyis nem arról van szó, hogy extenzíven fejlődött társadalmunk, s bizonyos dolgok megoldásához még nem jutott el, hanem éppen ellenkezőleg arról, hogy magunk teremtettük meg és halmoztuk fel a modernizáció belső akadályait, s ezek jelentkeznek a legkiélezettebb formában a művelődés ellentmondásrendszerében is. Egészében véve nemcsak a gazdaságban, hanem egész társadalmi-politikai rendszerünkben nem tudunk túllépni az extenzív fejlődés logikáján - sőt, a hetvenes években több ponton visszaerősítettük azt - és így a nyolcvanas évek második felére mindjobban önmagunk által emelt falakkal találjuk körbevéve magunkat.⁵⁷

Most már egy jóval alacsonyabb szinten, de ugyanahhoz a problematikához térünk vissza, amelyet a TTF kapcsán mindnyájan nagyon jól ismerünk és számos feldolgozásban megtalálhatunk: az emberi tényező szerepéhez. Azért alacsonyabb szinten, mert ez már nem a szubjektív termelőerők

olyan formációelméleti szintre emelt forradalmaként jelenik meg, amely a szocialista formáció legsajátabb, sui generis alapjaként a kapitalizmussal szembeni fölényét bizonyítja és realizálja a közeljövőben, hanem az emberi tényező olyan "praktikus" felhasználásaként a termelésben, amely megállíthatja az adósságokkal túlterhelt, természeti adottságokkal-forrásokkal gyengén ellátott kis ország, hazánk további lecsúszását a nemzetek rangsorában, és előtérbe állíthatja komparatív előnyét, a képzett és rugalmas munkaerőt, az emberek tehetségét és szorgalmát, mint az egyetlen "tőkét", amellyel - legalábbis potenciálisan - rendelkezünk. A távlatvesztésből csak így lehet perspektíva, ha szűkebb horizonton is, csak így lehet legalább egy megtépzott és szégyenlős optimizmus. A művelődés problematikája, kínzó ellentmondásai és sürgető megújításának szükségessége újra napirenden van, sőt, mondhatni, divatba jött. Nagy megrázkódtatás kellett hozzá, de a műszaki fejlesztés "éke", mint a művelődés hadjáratának elitcsapata már a politikai döntés szintjéig is eljutott (1986 decemberi KB határozat). A lemaradás tényei és a megújulás szükségessége már olyan nyilvánvalóak, hogy az egyik nagyüzemünk munkásai nyilvánosan megszavazták, hogy a gyár műszaki értelmiségi gárdája kapjon kiemelt bérfejlesztést. A lelassulás ördögi köreit áttörni valóban csak itt lehet. ^{6/}

Termelő ember és civil társadalom a nyolcvanas években

A műszaki fejlesztés, tudományos haladás és közművelődés három viszonylag önálló kérdés, amelynek közös gyökere a társadalmi innovációra való képesség, de a társadalom csak úgy teremthet innovációs láncokat magában, ha saját innovációjára, azaz a legszélesebb értelemben vett társadalmi reformra is képes. A tudomány, a technika és a művelődés három önálló társadalmi szféra, amelynek saját meg-

újulása egy meghatározott pontig függetleníthető egymástól, önálló ökonómiája és szociológiája van, de éppúgy nyilvánvaló, hogy stratégiaailag, hosszabb távon szorosan és szervesen összefüggnek, ahogy ezt nemcsak Japán és Nyugat-Németország, hanem éppen Finnország példája is mutatja. Amikor a társadalom képessé válik az általános innovációra, akkor jön létre az önfenntartó fejlődés állapota, vagyis a három, viszonylag önálló mozzanat szoros összefüggésbe kerül egymással. Ezt a hosszútávú célt nálunk csak a rövidtávú fejlesztés szigorú és mozzanatokra bontott logikáján keresztül lehet elérni. Vagyis a kérdés konkrétan úgy vetődik fel: hogyan néz ki a termelő ember problematikája a nyolcvanas évek második felében?^{7/}

A "lineáris restrikción" káros hatásáról meggyőztek már bennünket a nyolcvanas évek tapasztalatai, hiszen egyre szűkülő köröket indít be ("restrikción spirális"), de az nyilvánvaló, hogy a gazdasági szigor-politika a társadalmi tényezők, szférák és mozzanatok egész rendszerével szemben minden eddiginél erőteljesebben kell érvényesítse a szelektív fejlesztés elvét. Az emberi tényező fejlesztését, az emberi beruházást az új helyzetben korántsem értelmezhetjük olyan nagyvonalúan, mint a hetvenes évek közepén tettük a TIF logikája szerint, hanem magán a művelődésen belül kell megtalálni azokat a döntő, kritikus pontokat, ahol a beruházás optimális, vagyis beindítja a fejlődés bővülő köreit vagy legalábbis megállítja a lemaradást. Ezért megkíséreltem egy olyan modellt felvázolni, amely differenciált egységként kezeli az egész kulturális szférát, s lehetővé teszi az áttörési pontok kijelölését és világos elhatárolását. Elválasztottam egymástól a termelési kultúra és a társadalmi-politikai kultúra alárendszereit, s azokon belül a "kemény" és a "lágyn", azaz az objektív-intézményi és szubjektív-személyi formákat. Ezzel lehetővé válik a kultúraelmélet "ökonómiájához" való

olyan visszatérés, amely már tartalmazza annak "szociológiája" és "politológiája" csatlakozási pontjait is, s a korai szocializmus horizontjának felvázolásával, egyben számol annak "historikumával" is.

Az elmúlt egy esztendő történelmi tapasztalatai, az újabbkeletű viták - beleértve a vonatkozó saját tanulmányom vitáját is - arról győzött meg, hogy a művelődés és az innováció érdemi kapcsolatának helyreállításához, mindkettő gyorsító hatásának bekapcsolásához, azaz a tudományos-technikai kihívás megválaszolásához mindenekelőtt a politikai intézményrendszer mélyreható reformja szükséges. Ez a szükségesség megmutatkozik tisztán gazdasági-társadalmi oldalról is, mint egy hosszútávú fejlesztési stratégiai szükségesség és annak politikai feltételrendszere^{8/}, de magának a politikai intézményrendszernek a belső logikája szempontjából is, mint a politika visszatársadalmosítása és a civil társadalom autonómiájának kibontakoztatásával az egész társadalom alapvető demokratizálása. A "kiművelt emberfők" a nyolcvanas évek végén már a demokratikus politikai kultúrában is kiművelt, azaz politikailag aktív emberfőket kell jelentsenek, csak ez vezethet a szűkebb értelemben vett művelődés gazdasági fejlődést gyorsító programjának beindulásához. A magyar civil társadalom a demokratizálás és a termelő energiák óriási tárházát hordozza magában, fel kell szabadítani ezeket a nagyrészt még szunnyadó energiákat a jelenlegi pangás megállítására és felszámolására, a jövőkép helyreállítására és egy új dinamikus fejlődés beindítására.^{9/}

Jegyzetek

- 1/ Ebben a rövid összefoglalásban nem tudok a hihetetlenül szerteágazó szakirodalomra utalni, csak annak egy-egy csomópontjára, illetve azon írásaimra, ahol azok egy-egy aspektusával részletesebben foglalkozom.
A TTF kérdésében a Tudományos-technikai forradalom és művelődés (Magvető, 1977.) című kötetemre és Thoma László: Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról (Kultúra és közösség 1985/6.) című, élesen kritikus hangvételű tanulmányára szeretnék utalni.
- 2/ A többdimenziós társadalmi modell kérdésében Kolosi Tamás, a munkaerő újratermelési mechanizmusa szempontjából Ferge Zsuzsa munkásságát tekintem alapvetőnek, de itt közelebbről nem akarok ezekre a kérdésekre kitérni.
- 3/ A kultúra histórikumát részletesen feldolgoztam az Egyenlőtlen fejlődés és nemzeti kultúra a harmadik világban (Kultúra és közösség 1982/3, 4.) című tanulmányomban.
- 4/ Ezt a "hamleti" kérdést Kulcsár Kálmán több tanulmányában is alaposan megvizsgálja, vö. pl. Társadalmi megújulás - politika-tudomány (Politika-Tudomány 1985/1.), s a legszélesebb értelemben vett innovációt a társadalmi reformmal kapcsolja össze, illetve azonosítja.
- 5/ A téma problematikáját és szakirodalmát a Szocializmus és modernizáció (Mozgó Világ 1986/8.) című írásomban foglaltam össze.
- 6/ Az innovatív-kreatív munka értékcsökkenésével több vita-forum is foglalkozott, az MTA vitáját illetően vö. Berend T. Iván: "Dolgozzunk rendesen! Haladjunk folyamatosan!" (Magyar Tudomány 1986/6.), a Társadalmi Szemle

vitáját ifj. Marosán György foglalta össze és zárta le: Az emberi tényező és fejlődésünk esélyei (Társadalmi Szemle 1986/3.).

- 7/ Az új helyzetnek megfelelő stratégiát megpróbáltam kialakítani a több fórumon is megvitatott Emberi tényezők és társadalmi fejlődés (Kultúra és közösség 1987/2.) című tanulmányomban.
- 8/ Vö. Inotai András: Reform és gazdasági stratégia (Mozgó Világ 1987/5.).
- 9/ Ezt a problematikát bővebben kifejtettem a Politikai reform és civil társadalom (Magyar Tudomány 1987/10.) című írásomban.